

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԷՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«Վաչե եւ Թամար Մանուկյան» մատենադարանի տնօրեն
Մայր Աթոռի հրատարակչական բաժնի տնօրեն, ԳՀՃ, ՍՎԴ

ՀԱԿՈՒ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1655–1674 ԹԹ.

Սկիզբը՝ նախորդիվ

ՀԱԿՈՒ Դ. ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ Է. ՊԱՊԻ ՄԻՋԵԻ
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ
ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Վաղորդիկոսի՝ հայ ազատագրական պայքարի շրջանակներում իրականացրած գործունեությունն առավելապես եւ հատկապես առնչվում է Արեւմուտքին եւ անշուշտ առաջին հերթին Հռոմի պապերին։ Այս դիտանկյունից հայ ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրության համար կարեւոր ենք համարում Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի եւ Հռոմի Ալեքսանդր Է. պապի միջեւ տեղի ունեցած նամակագրությունը։ Վերջինս կարեւորում ենք նրա համար, որ ցարական իշխանությունների հետ կապերի անհաջող փորձից հետո կրկին քայլ էր արվում ավանդական ուղղությամբ՝ այն է Հռոմի պապերի միջնորդությամբ դիմել արեւմտյան որեւէ միապետի՝ Հայաստանն ազատագրելու պարսկական, թուրքական, իսկ երբեմն էլ՝ երկուսի տիրապետությունից միաժամանակ։

Հակոբ Կաթողիկոսի եւ Ալեքսանդր Է. պապի միջեւ փոխանակված գրություններն աչքի են ընկնում հետաքրքիր առանձնահատկությամբ։ Հարկ է նշել, որ նախապես ուսումնասիրողներին հայտնի չի եղել Հռոմի պապին ուղղված՝ Հակոբ կաթողիկոսի 1661 թ. նամակը։ Այդ առիթով Քյուրտյանը գրում է. «Յակոբ Կաթողիկոս 29 Սեպտեմբերին, 1661 թուականով նամակ մը գրած է Պապ Ալեքսանդր Է.ի...։ Այս

նամակին պարունակությունը անծանօթ կը մնայ ինծի»¹: Հետագայում Մեսրոպ վրդ. Թերզյանը հայտնաբերում եւ հրապարակում է Հակոբ կաթողիկոսի ինքնագիր նամակի բնօրինակը². «Յակոբ Կաթողիկոսի այս ինքնագիր թուղթը գտանք Հաւատոյ Տարածման Դիւանին մէջ: Զայն կը հրատարակենք նոյնութեամբ»³: Իսկ Հակոբ կաթողիկոսին Հռոմի պապի պատասխան նամակն սկզբնապէս Հ. Քյուրտյանի կողմից շրջանառվել է անգլերէնից հայերէն թարգմանությամբ. «...ունինք անգլերէն թարգմանությունը Պապի պատասխանին թուագրեալ 5 Օգոստոսի, 1662»⁴: Հետագայում Մեսրոպ վրդ. Թերզյանը, սրբագրելով⁵ Քյուրտյանի թարգմանությունը, շրջանառության մեջ է դնում նույն նամակի լատիներէնից հայերէն թարգմանությունը⁶՝ մատնացույց անելով նաեւ նամակի լատիներէն հրատարակության աղբյուրը⁷:

Թեեւ այս նամակագրության բանասիրական քննությունն էական դեր ունի խնդրո առարկա հարցերի պարզաբանման եւ հատկապէս դավանական եւ գերազահության հարցերում պարզաբանումներ կատարելու տեսանկյունից, այնուամենայնիվ արդէն իսկ հրապարակված եւ մեր ձեռքի տակ եղած գրությունները, եւ դրանց թարգմանությունները բավարար են դրանց բովանդակությունը շաղկապելու հայ ազատագրական պայքարի պատմության ուսումնասիրությանը:

Հակոբ կաթողիկոսի՝ Հռոմի պապին ուղղված 1661 թ. նամակը կարելի է մի շարք առումներով: Առաջին հերթին այն փաստում է, որ հայ ազատագրական պայքարի գործիչները, տվյալ պարագայում Հակոբ

¹ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, Նիւթեր Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսի կենսագրութեան համար (1655–1680), «Հասկ», 1952, թիւ 1, էջ 42:

² Այդ առիթով Քյուրտյանը շեշտում է, որ Թերզյանի հրապարակումն անշափ կարելի է, քանի որ Հռոմի պապի նամակի բովանդակությունից, իսկ հետագայում նաեւ կաթողիկոսի գործիչների եւ ուսումնասիրողների մեկնաբանություններից ելնելով՝ Հակոբ կաթողիկոսին վերագրել են պապի գերազահությունը եւ կաթողիկոսի դավանանք ընդունելու մեջ, իսկ սույն նամակի բովանդակությունը հերքում է բոլոր նման տեսակետները. «Շնորհակալ պէտք է ըլլանք այս հրատարակութեան համար. ալլապէս մութին մէջ պիտի մնայինք կասկածելով Յակոբ Դ. կրնար լատինամերձօրէն թուղթ մը գրած ըլլար» (տե՛ս Մ. ՎՐԴ. ԹԵՐԶԵԱՆ, Յակոբ Դ. Զուղայեցի (1655–1680), Պէյրուս, 1956, էջ 5):

³ Մ. ՎՐԴ. ԹԵՐԶԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 119:

⁴ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 42:

⁵ Հ. Քյուրտյանը տեղին չի համարում Մ. վրդ. Թերզյանի արած սրբագրումները (տե՛ս Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, Յակոբ Կաթողիկոս..., էջ 7):

⁶ Մ. ՎՐԴ. ԹԵՐԶԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 123:

⁷ Տե՛ս A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries, London, 1939, էջ 1332–1333:

Կաթողիկոսը, շարունակում էին փնտրտուքը՝ Հայաստանի ազատագրության առավել արդյունավետ ուղիների եւ միջոցների ուղղությամբ: Վերելում մենք ներկայացրինք, որ 1655 թ. ռուսական իշխանությունների հետ դիվանագիտական կապերի միջոցով փորձ կատարվեց մեղմելու արեւելահայության ընկերային-տնտեսական կյանքը: Հասունացել էր պահը՝ հայությանն օտարի լծից ազատագրելու համար գործնական քայլեր իրականացնելուն:

1655 թ. նամակի բովանդակության քննությունը ցույց է տալիս, որ նամակագիրը հանդես է գալիս միայն իր անունից՝ որպես Հայոց կաթողիկոս, այնինչ 1661 թ. նամակում կաթողիկոսն արդեն հանդես է գալիս՝ գրելով. «...ողջոյն առաքեմ իբրեւ գրով բայց նուիրեմ ճշմարտապարգեւ սիրով, իմովք եպիսկոպոսական դասուք եւ համայն տեսառնավիճակ պաշտօնէիւք, որոց ի միասին բոլորասահման ուխտականօք, եւ միահաղոյն հօտիւք»⁸:

Այստեղ եպիսկոպոսական դասի, թեմական պաշտոնյաների եւ վանականների ու հավատացյալների անունից ողջույն ուղարկելու բառացի հիշատակումն ինքնանպատակ չէ: Կարծում ենք՝ կարելի է մեկնաբանել, որ նախ կաթողիկոսը ցանկանում էր շեշտել այն, ինչ շարադրված է նամակում, ներկայացնում է ողջ հայ ժողովրդի եւ հայ եկեղեցականության ակնկալիքները՝ այդպիսով իր նամակին կշիռ հաղորդելով, կամ սա ողջունի ընդունված դիմելածեւ է: Մենք հակված չենք կարծելու, որ կաթողիկոսը նման կարեւոր բովանդակությամբ նամակը կարող էր ուղարկել Հռոմ՝ առանց հոգեւոր դասի եւ մեկիքների հետ խորհրդակցության, այլապես նա կարիք չէր ունենա հականե-հանվանե թվարկելու վերոնշյալ պաշտոնյաների շրջանակները:

Մյուս կարեւոր հարցը կաթողիկոսի սույն նամակում Հայաստանի ամբողջական ազատագրության հարցն է⁹: Դեռեւս 1655 թ. խոսքը բացառապես արեւելահայության մասին էր¹⁰: Իսկ այժմ, կարծում ենք, կաթողիկոսը բարձրացնում էր ողջ Հայաստանի ազատագրության հարցը: Նա գրում է. «...յայտնեմ զնեղութիւնս մեր, թերեւս այսու լիցի դիւրութիւն սրտից մերոց, եւ Դուք ցաւակից լինիք աղետիցս մերոց, եւ վշտակցաբար շարժիք առ Ազգս մեր»¹¹: Մեր կարծիքով՝ «Ազգս մեր» ասելով՝

⁸ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ. էջ 4:

⁹ Անդ:

¹⁰ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը..., էջ 781:

¹¹ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5:

կաթողիկոսը չի տարանջատում հայություն արեւելյան եւ արեւմտյան հատվածները, ուստի կարող ենք ենթադրել, որ կաթողիկոսն ակնարկում էր հակաթուրքական եւ հակապարսկական արշավանք կազմակերպելը: Բացի այդ՝ կաթողիկոսն իր նամակում գործածում է «որք եմք ի ներքոյ լծոյ ալլազգեացս» եւ «այժմ գոլով ընդ իշխանութեամբ անողորմ բռնաւորաց, եւ չար գազանաց» արտահայտությունները: Ինչպես տեսնում ենք, կաթողիկոսն իր նամակում չի որոշակիացնում՝ «ալլազգեացս» եւ «անողորմ բռնաւորաց» ասելով՝ օսմանյան, թե՛ պարսկական իշխանություններին նկատի ունի: Մեզ հայտնի է, որ նմանատիպ նախորդ նամակների մեջ հայկական կողմը մասնավոր շեշտել է, թե Հայաստանի որ հատվածի ազատագրության մասին է հարց բարձրացնում: Այնինչ այստեղ վերոնշյալ անորոշ բնորոշումների ներքո ներկայացվում են թուրքական եւ պարսկական իշխանությունները, որոնց լծի ներքո հեծծում էր հայ ժողովուրդը: Այսինքն՝ Հակոբ կաթողիկոսը Հռոմից ակնկալում էր ողջ Հայաստանի ազատագրությունը:

Այս նամակում ականատես ենք լինում Հակոբ կաթողիկոսի հմուտ դիվանագիտական կարողություններին, ինչպես նաեւ նրա զգուշավոր կեցվածքին. թեեւ նամակատարը Հռոմի համար խիստ վստահելի լատին գործիչ Պողոս Փիրոմալին էր¹², այնուամենայնիվ, նկատի ունենալով, որ թուրքական եւ պարսկական գործակալներն աշալուրջ հետեւում եւ հսկում են հայ գործիչների յուրաքանչյուր քայլը, կաթողիկոսը նամակում չի հնչեցնում թուրքական եւ պարսկական իշխանությունների անունները, որպեսզի նամակը որեւէ ուժի կողմից բացահայտվելու կամ գաղտնագերծվելու պարագայում հնարավոր լինի խուսանավել:

Կաթողիկոսը, ի տարբերություն նախորդ նամակի, չի մանրամասնում հայ ժողովրդի տառապանքները եւ խուսափելով թվարկել հարկերի եւ բռնությունների մասնավոր դեպքեր՝ բավարարվում է հայ ժողովրդի ծանր վիճակը նկարագրելով այսպես. «...գործանութիւնն տառապանացս մերոց ընդ գրով արկանել ավելորդ վարկանիմք»՝ մատնանշելով, որ առավել մանրամասն կարող է լսել Փիրոմալուց, որը «ինքնին յայտնապէս գիտէ փորձիւ, որ ամօք բազմօք շրջեցաւ ի մէջ Ազգիս մերոյ»¹³:

¹² Հակոբ կաթողիկոսը Փիրոմալուն բնորոշում է որպէս «սիրելի եւ մեծափառ», իսկ Ալեքսանդր է. պապին՝ «յարգելի եղբայր» ու «սուրբ եւ կրօնասէր անձ մը եւ Հայ ժողովուրդը շատ սիրող» (տե՛ս Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5–6):

¹³ Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5:

Հակոբ կաթողիկոսի նամակն ավարտվում է Հռոմի պապին անձամբ հանդիպելու հույս հայտնելով. «...զի զիս անարժանս արժանի արասցէ մարմնաւոր աշօք հայել ի Սրբութիւնդ Ձեր»։ Բնականաբար թե՛ հայկական կողմը՝ ի դեմս կաթողիկոսի, եւ թե՛ Հռոմը՝ ի դեմս պապի, քաջ գիտակցում էին, որ նման կարեւորագույն հարցերը չեն կարող լուծվել միայն նամակագրություններով եւ խոստումներով։ Հարկավոր էր դեմ առ դեմ քննարկել եւ գալ ընդհանուր համաձայնության, քանի որ Հայաստանի ազատագրությունն Արեւմուտքի համար նախ կարեւորվում էր Հռոմի Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ դավանական միությամբ¹⁴, ապա նոր՝ հայկական թագավորության վերականգնման դժվարին գործընթացով։ Ուստի այս նամակագրությունը կարելի է դիտարկել միայն փոխադարձ զիջումների սահմանը որոշելու եւ հակաթուրքական-հակապարսկական ընդհանուր ճակատ կազմելու շրջանակներում։

Հակոբ կաթողիկոսի այս նամակը Պողոս Փիրոմալին շուտով ներկայացնում է Հռոմի պապին, իսկ վերջինս 1662 թ. օգոստոսի 5-ով թվագրված նամակով¹⁵ պատասխանում է։ Ընթերցողի ուշադրությունը ցանկանում ենք հրավիրել մի փոքրիկ տեխնիկական խնդրի վրա, որը որեւէ ուսումնասիրողի կողմից առ այսօր չի լուսաբանվել։ Ուստի, կարծում ենք, այս տեխնիկական խնդրի լուսաբանությունը կարելու է հասկանալու համար կաթոլիկ գործիչների այն գործելակերպը, որ հաճախ Հայոց Եկեղեցուն կամ եկեղեցականներին վերագրել են բաներ, որոնք ընդհանրապես չեն համապատասխանել իրականությանը¹⁶։ Ըստ այդմ՝

¹⁴ Պողոս Փիրոմալին հենց այս նպատակով էր որպես «առաքելական սուրհանդակ» ուղարկվել Մեծ Հայք (տե՛ս Dennis Half, Paolo Piromalli, Christian-Muslim Relations a Bibliographical History, Ottoman and Safavid Empires (1600–1700), vol. 10. Edited by David Thomas and John Chesworth, Boston, 2017, էջ 582)։

¹⁵ Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 6–7։

¹⁶ Մեր միտքը փաստարկելու համար բերենք երկու օրինակ՝ մեկը միջնադարից, մյուսը՝ ԺԺ. դարից։ ԺԴ. դարի առաջին կեսերին Կիլիկիայի հայկական իշխանությունները շարունակում էին փորձել ռազմական օգնություն ստանալ՝ դիմելով Հռոմի պապերին։ Ունիթորները եւ լատին քարոզիչները, օգտագործելով այս իրողությունը, փորձում էին հասնել Հայոց Եկեղեցու կաթոլիկացման իրենց վաղեմի երազանքներին՝ Բենեդիկտոս պապի մոտ շարախոսելով Հայոց Եկեղեցու դավանանքի մասին։ Վերջինս հանձնարարում է գրավոր ներկայացնել հայերի եւ լատինների դավանաբանական տարբերությունները։ Օգտվելով առիթից՝ հայ ունիթորները եւ լատին գործիչները պապին ներկայացնում են 117 «մոլորությունների» ցուցակը։ Հետագայում նույնիսկ Հայաստանում գործունեություն ծավալած լատին գործիչ Կղեմես Գալանոսը այդ 117 «մոլորությունների» մեծագույն մասը համարել է անհիմն եւ ծիծաղաշարժ (տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2222–2223)։ Մեկ այլ դեպքի, երբ Եւրոպայում Հայոց Եկեղեցու դավանանքի մասին տեղեկությունները

Հռոմի պապն իր պատասխանում գրում է, որ Հակոբ կաթողիկոսի նամակը թվագրված է «անցեալ տարուան 29 Սեպտեմբեր»¹⁷, այնինչ կաթողիկոսի ինքնագիրը նամակը թվագրված է սեպտեմբերի 28-ով¹⁸: Թվում է՝ աննշան վրիպակ է, սակայն մենք կարծում ենք, որ Ալեքսանդր պապին հասու չի եղել Հակոբ կաթողիկոսի նամակի բովանդակությունն այնպես, ինչպես որ է: Մեր կարծիքը հիմնավորում ենք նրանով, որ Հակոբ կաթողիկոսի նամակի բովանդակությունը եւ դրա պատասխանը բովանդակալին առումով այնքան էլ չեն համապատասխանում նամակ-պատասխան երեւույթին: Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակին, երբ Հակոբ կաթողիկոսի նամակը դեռեւս գիտական շրջանառության մեջ դրված չի եղել, ուսումնասիրողները դրա բովանդակության մասին փորձել են կարծիք կազմել պատասխան նամակի բովանդակությունից, որից ակամա եկել են այն եզրակացության, որ Հակոբ կաթողիկոսի նամակի բովանդակության հիմնական նյութը դավանական է եւ կամ վերաբերում է Հայոց եւ Հռոմի Կաթողիկ եկեղեցիների միությունը: Օրինակ՝ մինչ կաթողիկոսի նամակի բովանդակությանը հասու լինելը՝ այսպես է կարծել Քյուրտյանը, որը ողջամտություն է ունեցել ավելի հեռուն չգնալու իր եզրակացությունների մեջ. «Պապին նամակը սակայն աւելի կարծես միացման թելադրանք մըն է քան թէ եղած իրողութեան մը հաստատում: Մինչեւ Յակոբ կաթողիկոսի գրած նամակները ամբողջութեամբ չհրատարակուին... մենք որեւէ պատճառ մը չունինք խորհելու որ Յակոբ Զուղայեցի իրապէս լատին միութեան համախոհ եղած է կամ ատոր կատարման սատարած»¹⁹,

խեղաթուրված են ներկայացվում, հանդիպում ենք ԺԹ. դարավերջի աստվածաբան, պատմաբան, հայագետ Արշակ Տեր-Միքելյանի՝ ենալում ուսանելու տարիներին Մակար Ա. կաթողիկոսին ուղղված նամակում, որտեղ Տեր-Միքելյանը գրում է, որ Հայոց եկեղեցու «քրիստոնէական խոնարհութիւնը» շահարկվել է եւ Հայոց եկեղեցին եւրոպական գիտական գրականության մեջ ներկայացվում է իբրեւ միաբնակ: Հստ Տեր-Միքելյանի Հայոց եկեղեցուն այդպես են ճանաչել այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, ինչպիսիք էին Նիպոլդը, Լեփսիուսը եւ այլք: Նա նշում է, որ երբ իր միջոցով տեղեկացել են Հայոց եկեղեցու ուղղափառ դավանանքին, խորհուրդ են տվել այդ մասին մի շարք կարեւոր հրապարակումներով հանդես գալ (տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության», Տ. Տ. Մակար Ա. Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1884—1891 թթ.), գիրք ԺԳ., կազմ.՝ Ս. Բեհբուդյան, Գ. Ավագյան, խմբ.՝ Ա. Մադույան, Երեւան, 2006, էջ 401, հմմտ. նաեւ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 236 գ, վավ. 70): Բերված օրինակներն արդեն իսկ բավարար են, որպեսզի Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ.-ի Հռոմի Ալեքսանդր է. պապին ուղղված նամակի բովանդակության թարգմանությանը մոտենանք վերապահումով:

¹⁷ Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 6:

¹⁸ Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5:

¹⁹ Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ, Նիւթեր Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսի..., էջ 42:

ցավոք, նման մոտեցում չեն դրսևորում կաթոլիկ հեղինակները, որոնք նույնիսկ նամակի ի հայտ գալուց հետո շարունակում են դրա բովանդակության մեջ փնտրել այն, ինչը գոյություն չունի: Օրինակ՝ այս առիթով Մեսրոպ վրդ. Թերզյանը, վկայակոչելով լատինական մի շարք գրություններ, շտապում է եզրակացնել, որ «Այլուստ ծանօթ է որ Հաւատոյ Տարածման Սրբազան Ժողովը կաթոլիկ է կը նկատէր Յակոբ Զուղայեցին»²⁰:

Առավել ուշագրավ է պապի նամակի այն հատվածը, որտեղ պապը գրում է, որ նամակին կցված է եղել Փիրոմալու «աղօթք եւ վկայութիւն»-ը²¹: Ինչ աղօթքի եւ ինչ վկայության մասին է խոսքը: Հակոբ կաթոլիկոսի նամակում ոչ մի խոսք չկա նամակին կցված ո՛չ աղօթքի եւ ո՛չ էլ որեւէ վկայության մասին: Հակառակը՝ կաթոլիկոսն իր նամակը շարադրում է համառոտ՝ նշելով, որ մնացյալը, ըստ անհրաժեշտության, կներկայացնի Փիրոմալին²²: Այդ «վկայութիւն»-ն ուներ քաղաքական, թե՛ դավանական բովանդակություն, հայտնի չէ:

Նախորդիվ մեզ հայտնի են օրինակներ, երբ կաթոլիկոսն իր բանագնացի կամ նամակատարի միջոցով նամակին կից գրությունները եւս հիշատակում է²³, հատկապես, եթե դրանք դավանական բնույթի են: Այս իրողությունը եւս մեկ փաստ է մեր այն պնդման, որ Հավատի տարածման հանձնաժողովը²⁴ կամ Փիրոմալին Հակոբ կաթոլիկոսի 1661 թ. նամակի բովանդակությունը բնագրին հարազատ թարգմանության միջոցով չեն ներկայացրել Ալեքսանդր է. պապին: Վերջինս էլ, իրեն ներկայացված գրության բովանդակության թարգմանության համաձայն, պատասխանել է Հայոց կաթոլիկոսին՝ խոսելով բացահայտ դավանափոխության եւ

²⁰ Մ. ՎՐԴ. ԹԵՐԶԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 128:

²¹ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, Յակոբ Կաթոլիկոս..., էջ 6:

²² Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5:

²³ Օրինակ՝ Միքայել Սեբաստացին 1563 թ. Հռոմի պապին ուղղված իր նամակում գրում է, որ իր նամակատարին ուղարկում է «երկոքումբ թղթովք»՝ նույնիսկ մանրամասնելով դրանց բովանդակությունները. առաջինը՝ «վասն հնազանդութեան հպատակութեան», երկրորդը՝ «թուղթ օրհնութեան եւ գործակալութեան» (մանրամասն տես Տ. Ա. ՔԶՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Սեբաստիայի 1562 թվականի խորհրդաժողովը եւ Աբգար դպիր Եւդոկացու բանագնացությունը, «Բանբեր Մատենադարանի», №28, էջ 66–189):

²⁴ 1622 թվականին Արեւելքում կաթոլիկ քարոզչությունն արդյունավոր դարձնելու նպատակով Դրիզոբ ԺԴ. պապը հիմնադրեց «Հավատի տարածման հանձնաժողովը» (The Sacred Congregation De Propaganda Fide), որին, որպես բարձրագույն ատյանի, ենթարկվում էին միսիոներները: Այս կառույցն ուներ դրամական մեծ միջոցներ եւ վալելում էր եւրոպական կաթոլիկ միապետերի հովանավորությունը (տես Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՅ, Ս. Էջմիածինը, հայերը եւ Վատիկանը, «Էջմիածին», 1994, Ը., էջ 93. տես նաեւ PETER GUILDAY, The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622–1922), The Catholic Historical Review, vol. 6, No. 4 (Jan., 1921), էջ 478–494):

երկու Նեկեղեցիների միություն մասին. «Եւ սակայն, եթէ դուն սրտանց կը ցանկաս քու բաժինդ աւելացնել անոնց իրապէս Տիրոջ հաւատադարձեալ սրտերով... այս կէտը պէտք է բոլորովին ամրացած ըլլայ Ձեր մտքին մէջ եւ միայն մտադրուի, որ Դուք պիտի ջանաք կառչիլ յարատեւօրէն այս Սուրբ Առաքելական Գահին, որուն Դուք որոշապէս կը վկայէք ճանչցուած ըլլալ Ձեզմէ իբր գլուխ եւ տիրուհի բոլոր եկեղեցիներուն»²⁵: Ուստի հետեւություն կարելի է անել, որ Հռոմի պապին ներկայացված թարգմանությունը եւ ենթադրյալ հավատքի խոստովանությունը Փիրոմալու ձեռքի գործն են: Հնարավոր է նաեւ, որ այդպէս է ներկայացրել ոչ միայն գրավոր «վկայությունամբ», այլեւ բերանացի՝ հավաստիացնելով պապին, որ Հայաստանում իր առաքելությունը (իմա՝ կաթողիկ քարոզչությունը) «բարի» պտուղներ է տվել²⁶:

Նամակը բացահայտում է մի կարեւոր իրողություն եւս, որը տվյալ ժամանակի գործիչների համար դժվար տեսանելի էր: Հռոմի պապերը, իրենց աթոռի գերագահությանմբ, եվրոպական արքունիքներում իրենց ունեցած կապերով եւ ազդեցությամբ հանդերձ, այլեւս ի գորու չէին դեպի Արեւելք նոր խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու: Եւ պատահական չէր, որ Հռոմի պապի պատասխանը պետք է լիներ այսպիսին. «...մենք աւելի կը վշտանանք քանի որ որեւէ կերպով անոնցմէ ձեզ ազատելու համար, կամ նոյն իսկ զանոնք մեղմելու համար որեւէ միջոց դժուար կերեւայ... ոչ ալ կրնանք որեւէ ուրիշ օգնութիւն տալ»²⁷: Պապի նամակում հիշատակվում է մի կարեւոր գրության մասին, որը, ցավոք, գիտական շրջանառության մէջ չկա: Նա գրում է, որ շարունակելու է օգնել հայերին ավելի անվտանգ եւ խաղաղ կյանք ապահովելու՝ Հայոց կաթողիկոսի ջանքերին, եւ որ այդ մասին կաթողիկոսին առավել մանրամասն կտեղեկացվի Հավատի տարածման հանձնաժողովի կարդինալների անունից կաթողիկոսին ուղղված գրության միջոցով²⁸: Հռոմի պապի օժանդակությամբ Հայաստանի ազատագրությունը կազմակերպելու այս փորձը, ցավոք, ավարտվեց միայն «սրտագին աղօթքներ»-ով: Սակայն այս ձախողված փորձառությունը չհուսահատեցրեց Հակոբ

²⁵ Յ. ՔԻՐՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 6:

²⁶ Քյուրտյանը գրում է. «Ոչ ալ կարելի է հաւատք ընծայել Բիրօմալիի ըսածներուն քանի որ ան կրնար սխալ ներկայացնել իրականութիւնը Հռոմի մէջ պարզապէս վարկ շահելու համար» (տես Յ. ՔԻՐՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 8):

²⁷ Յ. ՔԻՐՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 7:

²⁸ Անդ:

կաթողիկոսին: Ավելին, նա առավել լայն թափով լծվեց Հայաստանի ազատագրության գործին:

ՀԱԿՈՒ Դ. ԶՈՒՂԱՅՆՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՃԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հակոբ կաթողիկոսը լավ էր հասկանում, որ հնարավոր չէ միայն նամակագրությամբ հասնել շոշափելի արդյունքների, բացի այդ՝ դժվար թե որեւէ միապետ ցանկանար միայն հայ ժողովրդի ազատագրության համար հարվածի տակ դնել իր երկրի սեփական շահերը եւ փչացնել հարաբերությունները պարսկական եւ օսմանյան կայսրությունների, իսկ երբեմն նաեւ՝ երկուսի հետ միաժամանակ: Հակոբ կաթողիկոսը գիտակցում էր, որ օտարի լծից ազատագրվելու համար արեւմտյան միապետներին շահագրգռելու լավագույն ճանապարհներից մեկն ազատագրվող ժողովուրդների եւ տարածքների շրջանակն ընդլայնելն էր: Իսկ նման հակաթուրքական կամ հակապարսկական ճակատ կազմելու համար անհրաժեշտ էր, որ կաթողիկոսն անձամբ կամ ներկայացուցիչների միջոցով վարեր բանակցությունները: Տվյալ ժամանակաշրջանում թուրքական եւ պարսկական լծից ազատագրվելու համար պայքարում էին վրացիները, հույները, եթովպացիները եւ այլք²⁹: Մեզ հետաքրքրում են այն շրջանակները, որոնց հետ Հայոց կաթողիկոսի եւ կամ նրա ներկայացուցիչների միջոցով փորձեր են արվել համախմբվելու եւ միավորելու թե՛ դիվանագիտական եւ թե՛ ռազմական ուժերը:

Ցավոք, այդ նույն ժամանակաշրջանում Հայոց Եկեղեցու ներսում Եղիազար Այնթափցու եւ Օնոփրիոս վարդապետի խժոժությունների պատճառով տեղի էին ունենում երկպառակ գործողություններ, որոնք դժվարացնում էին Հակոբ կաթողիկոսի՝ Հայաստանի ազատագրության համար տարվող աշխատանքները, ջլատում եւ թուլացնում նրա ջանքերն այդ ուղղությամբ: Մեր կարծիքով՝ նույնիսկ այս իրավիճակը՝ խռովություններ, ամբաստանություններ եւ ներքին երկպառակություններ, կաթողիկոսը կարողացավ հմտորեն օգտագործել հօգուտ ազատագրական պայքարի կազմակերպման: Ասել է թե՛ այդ ամենը լավ միջոց էր քողարկելու պարսկական եւ թուրքական իշխանություններից իր կամ իր ներկայացուցիչների ճամփորդություններն Արեւմուտք, հանդիպումներն ու

²⁹ Տե՛ս Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում, «ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ», 1951, թիվ 5, էջ 68–69:

նամակագրություններն արեւմտյան արքունիքների ներկայացուցիչների հետ: Կաթողիկոսի մի շարք ուղեւորությունները ժամանակակիցները եւ մերօրյա տարբեր ուսումնասիրողներ բնորոշել են որպէս փախուստ պարտատերերից եւ հարկահաւաքներից կամ Հայոց Եկեղեցու ներսում ծագած խռովությունները հանդարտեցնելու եւ խաղաղություն հաստատելու համար կատարվող ճամփորդություններ:

Այս առումով հատկանշական է Հակոբ Կաթողիկոսի 1665–1667 թթ. ճամփորդությունը դեպի Զմյուռնիա, Երուսաղեմ եւ Կ. Պոլիս: Ըստ Զաքարիա Քանաքեռցու՝ Հակոբ Կաթողիկոսը նախապես՝ 1664 թ.³⁰, ցանկացել է այցելել Երուսաղեմ³¹, նույնիսկ մինչեւ Եւդոկիա (Թոխաթ) է հասել, սակայն Օնոփրիոս Երեւանցու խժոժությունների պատճառով հետ է դարձել³², եւ հիմա կրկին ստեղծվել էր շարժառիթ՝ նախկինում չիրականացրած ճամփորդությունը կրկին վերսկսելու. այս անգամ՝ ուղղությունը դեպի Կ. Պոլիս³³: 1665 թ. ճամփորդության առիթով պատմիչի հաղորդած հետաքրքրական տեղեկությունն այն է, որ Կաթողիկոսի ճանապարհընկնելուց առաջ տեղի է ունեցել ժողով, որին մասնակցել են «ամենայն առաջնորդք վանորէից, եպիսկոպոսք եւ վարդապետք եւ հարք անապատականք եւ աշխարհական արք երեւելիք»³⁴ եւ Կաթողիկոսին մեծ փառքով ուղարկել Կոստանդնուպոլիս:

Հակոբ Դ. Կաթողիկոսի եւ Հռոմի Ալեքսանդր է. պապի միջեւ տեղի ունեցած նամակագրության մեջ Հակոբ Կաթողիկոսը ցանկություն էր հայտնում դեմ առ դեմ հանդիպելու եւ բարձրացված խնդիրները քննելու համար³⁵: Ուստի ամենեւին պատահական չենք համարում, որ Հակոբ

³⁰ Վ. Հակոբյանը, հենվելով Հակոբ Կարնեցու «Ժամանակագրության» հաղորդած տեղեկությունների վրա, մերժում է Օրմանյանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ ի սկզբանե Հակոբ Կաթողիկոսը ցանկացել է գնալ Կ. Պոլիս: Վ. Հակոբյանը, հակադարձելով Զաքարիա Քանաքեռցու եւ Հակոբ Կարնեցու հաղորդած տվյալներին, հանգում է այն եզրակացության, որ Կաթողիկոսն ի սկզբանե ուղղվել է դեպի Երուսաղեմ, ընդ որում, թեեւ Զաքարիա Քանաքեռցին չի նշում այդ ճամփորդության թվականը, այնուամենայնիվ Կարնեցին հստակ պահպանում է ճանապարհորդության՝ 1664 թ. լինելու մասին տեղեկությունը (մանրամասն տես Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հտ. I, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1951, էջ 238. հմմտ. ՀԱՎՈՐ ԿԱՐՆԵՑԻ, Ժամանակագրություն, Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հտ. I, էջ 243):

³¹ ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՐԱՑԻ, Պատմութիւն, աշխատ.՝ Ա. Վիրաբեանի, Երեւան, 2015, էջ 130:

³² Անդ. հմմտ. Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2974:

³³ ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՐԱՑԻ, նշ. աշխ., էջ 131:

³⁴ Անդ. հմմտ. Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2974:

³⁵ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 5:

կաթողիկոսը պատեհ առիթը բաց չէր թողնի ճանապարհվելու Երուսաղեմ, ապա՝ Կ. Պոլիս, որտեղից առավել հավանական էր Հռոմ այցելելը, իսկ չստացվելու պարագայում էլ Կ. Պոլսում եղած դիվանագետների միջոցով առավել հեշտորեն կարելի էր հաստատել դիվանագիտական կապեր եւ հասնել ցանկալի արդյունքի: Վստահաբար՝ կաթողիկոսն այս ճանապարհորդության ընթացքում պետք է զբաղվեր ոչ միայն ներեկեղեցական խնդիրների հարթմամբ: Ինչպես արդեն նշեցինք, այդ մասին է վկայում նաեւ այն, որ կաթողիկոսին ճանապարհելու համար Ս. էջմիածնում էին հավաքվել նշանավոր եկեղեցականներ եւ աշխարհիկ երեւելի այրեր: Անշուշտ ոչ ոքի մտքով չի կարող անցնել, որ նրանք հավաքվել էին կաթողիկոսին ընդամենը բարի ճանապարհ ասելու: Այսպիսի կարելու մարդկանց մեկտեղումը Մայր Աթոռում կարող էր նշանակել միայն մի բան, որ առերես ներեկեղեցական խնդիրների շուրջ տարվող քննարկումները պարզապես քողարկում էին ժողովականների բուն նպատակը, որը Կ. Պոլսից Հռոմ անցնելը կամ տեղում դիվանագիտական կապեր ստեղծելն էր: Բնական է, որ կաթողիկոսի առաքելություններից մեկն էլ տեղի հայության տրամադրությունները շոշափելն էր: Այսինքն՝ պետք էր հասկանալ Հայաստանի արեւելյան եւ արեւմտյան հայության տրամադրություններն ազատագրական պայքարի նկատմամբ, բացի այդ՝ ստեղծվում էր հնարավորություն արեւմտահայությանը եւ ընդհանրապես օսմանահայատակ հայության մեծահարուստներին միավորելու եւ համախմբելու այդ գաղափարի շուրջ: Մաղաքիա Օրմանյանն իրավացիորեն գրում է. «Երբոր առաջին անգամ 1665-ին նա Զմիւռնիա եկաւ, անկէ Երուսաղէմ, անկէ ալ Կ. Պոլիս ճամբորդեց, այսպիսի նպատակ մը ունեցած էր: Նա կուզէր Օսմանեան մայրաքաղաքի եւ եւրոպացւոց հետ յարաբերութեան մտնել եւ ուսումնասիրել, թէ ինչպէս հնար է այդ միտքը իրականացնել, եւ ինչ միջոցներով Արեւմտեան առաւելութիւնները Արեւելեաններուն վրայ պատուաստել»³⁶:

Ինչպես վկայակոչեցինք Զաքարիա Քանաքեռցու խոսքերը, կաթողիկոսի նպատակը Կ. Պոլիս այցելելն էր³⁷, «բայց Յակոբ լաւագոյն սեպեց

³⁶ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 3025:

³⁷ Այլ տեսակետի համաձայն՝ Հակոբ կաթողիկոսի ուղեւորության բուն հասցեն իսկզբանե եղել է Հռոմը (տես Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2974–2975. Նաեւ Ա. ՊԱՆՅԱՆ, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան նոցա ընդ Հռոմէական եկեղեցւոյ ի փլորենտեան սինոդոսի, Վիէննա, 1878, էջ 277):

նախ չէզոք տեղ մը իջնալ, եւ այնտեղէն որոշել ընելիքը, կացութիւնը կշռելէն ետքը»³⁸։ Օրմանյան Սրբազանի որակած «չէզոք տեղ մը»-ն Զմյուռնիան էր, որտեղ մինչեւ Հակոբ կաթողիկոսի ժամանելն արդեն իսկ վճռվել էին ներեկեղեցական մի շարք հարցեր³⁹, ուստի «այդ դիտմամբ»⁴⁰ ճանապարհից շեղվել եւ Զմյուռնիայում հանգրվանելն ամենեւին էլ իմաստ չէր ունենա, եթե կաթողիկոսն այլ նպատակ չունենար, որը, բնական է, չէր կարող բարձրաձայնել։ Թե Զմյուռնիայում կաթողիկոսն ինչ շրջանակների հետ շփումներ ունեցավ, աղբյուրները լռում են։ Շուտով, ընդառաջ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի եւ նրա փոխանորդի հրավերների, ճանապարհորդությունը շարունակում է դեպի Երուսաղեմ, ուր այցելելու պատճառը իբր թե Եղիազար Այնթափցու դեմ պայքարելն էր⁴¹։ Սակայն տեսնում ենք, որ Երուսաղեմում Հակոբ կաթողիկոսը, պատճառաբանելով Հայոց պատրիարքության միաբանությանը «նեղություն չպատճառելը»⁴², մինչեւ Կ. Պոլիս մեկնելը բնակություն հաստատեց հունական վանքերից մեկում՝ թերեւս այսպես քողարկելով հայ-հունական եկեղեցական բանակցությունները՝ ազատագրական պայքարի միասնական ճակատ կազմելու վերաբերյալ։ Այս ընթացքում հույները եւս նպատակամետ ձեռնարկում էին ազատագրական շարժումներ, ուստի հայ-հունական համագործակցությունը կարող էր երկուստեք փոխշահավետ լինել։ Ծիշտ է՝ կրոնական հողի վրա՝ հատկապես Երուսաղեմում սուրբ տեղյաց հետ կապված վեճերում, հայ-հունական եկեղեցական շահերը հաճախ էին բխվում, բայց ազգային անկախ պետություն ունենալու հույսերը միակամ էին դարձնում երկու ժողովուրդների ներկայացուցիչներին։

Շուտով ավարտելով Երուսաղեմում իր բանակցությունները՝ Հակոբ կաթողիկոսը ուղեւորվեց Կ. Պոլիս, ուր հասավ 1666 թ. սեպտեմբերին⁴³։

³⁸ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2974։

³⁹ Խոսքը եպարքոսի կողմից Եղիազար Այնթափցու կաթողիկոսության, Աստվածատուրի՝ Երուսաղեմի պատրիարքի եւ Մարտիրոսի պատրիարքի փոխանորդի կարգավիճակների հաստատման հրամանագրերն ստանալու մասին է (Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2973)։

⁴⁰ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2974։

⁴¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2975։

⁴² Ըստ աղբյուրների՝ կաթողիկոսը վանքից հեռացավ, քանի որ Եղիազարը հաջողացրել էր թուրքական իշխանություններից հրամանագրեր ստանալ եւ պատրիարքի, եւ կաթողիկոսի, ուստի կարգադրել էր Երուսաղեմում գտնվող Հակոբ կաթողիկոսին վտարել (տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2979)։

⁴³ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2980։

Կ. Պոլսում նա կարողացավ շահել պոլսահայ մեծահարուստների համակրանքը: Անշուշտ Կ. Պոլսում Հայոց կաթողիկոսի ներկայությունը կարող էր կասկածելի թվալ թուրքական իշխանություններին, ուստի պատճառաբանելով Եղիազարի կաթողիկոսության հակաթուրքությունը՝ պոլսահայ մեծահարուստների միջնորդությամբ կաթողիկոսն Ադրիանապոլսում հանդիպում է սուլթան Մեհմետ Դ.-ի հետ, որի ժամանակ հաջողությամբ լուծում է ներկեղեցական այս թնշուկը եւ միաժամանակ հեռացնում կասկածներն իր բուն առաքելության նկատմամբ⁴⁴: Անշուշտ Կ. Պոլսի հայության շրջանում ստանալով աջակցության խոստումներ՝ նաեւ որոշակիորեն կապեր էին հաստատվել Կ. Պոլսի եւրոպական դեսպանատների հետ. «...կաթողիկոսը հարկաւ մասնաւոր տեսակցութիւններ եւ խորհրդակցաբար բանակցութիւններ ունեցած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ ասոնց արձագանգն է, որ մինչեւ Իտալիա եկեղեցական պետութեան, այսինքն պապական թագաւորութեան մէջ լսուած է»⁴⁵: Ուստի Հակոբ կաթողիկոսը, տվյալ պահին այլեւս նպատակահարմար չհամարելով շարունակել բանակցությունները, 1667 թ. գարնանը վերադարձավ Ս. Էջմիածին⁴⁶: Կաթողիկոսի վերադարձը, ըստ Մաղաքիա Օրմանյանի, պայմանավորված էր նրանով, որ «երբ Յակոբ Լատիններուն իսկական ծրագիրը իմանալով, յետ կեցած էր իր միտքէն, եւ դարձած էր Էջմիածին», իսկ դա չէր նշանակում հարաբերությունների խզում, «այլ յուսադրելով բանակցութիւնը փակած էր»⁴⁷:

Կարծում ենք, որ Հակոբ կաթողիկոսի այս ճանապարհորդությունը, որոշակի արդյունք չարձանագրելով հանդերձ, այնուամենայնիվ կարեւոր էր օսմանահպատակ հայության ընկերային-տնտեսական պայմաններին անձամբ ծանոթանալու, մեծահարուստ հայությանը եւ հայ հասարակության տարբեր շերտերը միավորելու եւ համախմբելու⁴⁸, ինչպես նաեւ օտար միջավայրում հնարավոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու տեսանկյունից: Այդ ամենն անշափ կարեւոր դարձավ հատկապես նրա հաջորդ ճանապարհորդության ընթացքում:

⁴⁴ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2982:

⁴⁵ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 3026:

⁴⁶ Վ. Հակոբյանը, հիմք ընդունելով Հակոբ Կարնեցու «Ժամանակագրության» եւ Հակոբ կաթողիկոսի լեհահայերին ուղղված 28.08.1678 թվակիր կոնդակի հաղորդած տեղեկությունները, պնդում է, որ կաթողիկոսի պոլսյան ուղևորությունը տեւել է յոթ տարի՝ 1665–1672 թթ. (տես Մանր ժամանակագրություններ..., էջ 251):

⁴⁷ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 3026:

⁴⁸ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2981–2982:

Այնուամենայնիվ Հակոբ կաթողիկոսի կոստանդնուպոլսյան այս ճանապարհորդությունը կասկածների տեղիք էր տվել պարսից իշխանությունների շրջանում: Կարծում ենք՝ հենց այս նկատառումով էր, որ կաթողիկոսը Ս. Էջմիածին վերադառնալուց հետո հանդիպեց Երեւանի Սաֆի խանի հալածանքներին⁴⁹, որոնցից խուսափելու համար 1868 թ. ապրիլին մեկնեց Սպահան եւ հանդիպելով Սյուլեյման շահին՝ «միանգամայն բացատրեց իր Թուրքիա երթալուն շարժառիթը»⁵⁰: Շահը, առերես սիրաշահելով եւ իբրեւ թե հավատալով կաթողիկոսին, հրամայեց պատժել Երեւանի խանին, սակայն նրան հաջորդած խանն առավել խստացրեց հալածանքները հատկապես հայ բնակչության նկատմամբ⁵¹: Նշենք, որ Օրմանյան Սրբազանը չի ընդունում, որ 1670—1678 թթ. ընթացքում Հակոբ կաթողիկոսը լքել է Էջմիածինը⁵²: Սակայն մեկ այլ առիթով, առանց ժամանակի որոշակիություն եւ հստակեցման, գրում է, որ կաթողիկոսը, Երեւանի խանի հալածանքներից խույս տալու համար շահին հանդիպելուց եւ վերադառնալուց հետո ստիպված է եղել մեկ անգամ եւս Սպահան մեկնել⁵³: Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ՝ Հակոբ կաթողիկոսի՝ Կ. Պոլսից վերադառնալուց հետո Ս. Էջմիածին պատկանող կալվածքների շուրջ կաթողիկոսի եւ Երեւանի Սաֆի խանի միջեւ վեճ է առաջանում, որը հարթելու համար կաթողիկոսը ցանկանում է հանդիպել շահին: Սակայն խանի կողմից ձեռքարկվում է: Որոշ ժամանակ անց կաթողիկոսին հաջողվում է խույս տալ բանտարկությունից եւ իրեն ուղեկցող հրացանավորների ուղեկցությամբ հասնել Սպահան⁵⁴: Համադրելով պատմիչների՝ մեզ հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես նաեւ ուսումնասիրողների արած եզրահանգումները, հավանական ենք համարում⁵⁵, որ 1673—74 թթ. Հակոբ

⁴⁹ Վերջինս «աչք տնկէր էր իւրացնել զծովն եւ զայգին զոր Յակոբ շինել տուած էր Էջմիածինի քով» (տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2989):

⁵⁰ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2990:

⁵¹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2993—2995:

⁵² Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 3002:

⁵³ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 2992:

⁵⁴ ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՑԻ, նշ. աշխ., էջ 132—133:

⁵⁵ 1678 թ. փետրվարի 20-ի կողնդակով Հակոբ կաթողիկոսը Հովհան վարդապետին նշանակում է որպես շուղայեցիների առաջնորդ: Նույն կողնդակում խոսելով Սպահանի հայության բարեկեցիկ կյանքի մասին գրում է «աչօք տեսեալ եմք», որից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը 1673—1674 թթ. այցելությանն է վերաբերում: Տե՛ս ՄՄ Մատենադարան. «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 244, վավ. 359: Կոնդակը հրապարակված չէ: Թվային օրինակը տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Մատենադարանի Արխիվի և արխիվագիտության բաժնի վարիչ տիար Ա. Մալխասյանին:

կաթողիկոսն այցելել է Սպահան եւ հանդիպումներ ունեցել տեղի հայության հետ⁵⁶:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը՝ պետք է նշենք, որ թե՛ Օսմանյան կայսրություն եւ թե՛ Պարսկաստան կատարած այցելությունները, որոնք հիմնականում շղարշվում էին կրոնական եւ ներեկեղեցական խնդիրները հարթելու, պարտքերը մարելու համար հանգանակություններ կատարելու առաքելությանմբ, ըստ էության, հետապնդում էին մեկ այլ նպատակ՝ պատրաստել հայությանն ազգային-ազատագրական պայքարի, միավորել հայերի ուժերը, միաբանություն ստեղծել հայ հասարակության տարբեր դասերի միջեւ՝ բոլորին խանդավառելով անկախ պետություն ունենալու դարավոր երազանքով: Այս ճամփորդությունների ընթացքում նաեւ հնարավոր էր լինում ուսումնասիրել հարեւան ժողովուրդների տրամադրությունները եւ ստեղծել դիվանագիտական կապեր: Զուղայեցու գործունեության արդյունքում հասունացել էր պահը, որ շուրջ երկու տասնամյակ հայության եւ օտար շահագրգիռ ուժերի շրջանում համապատասխան աշխատանքներ տանելուց հետո հայ ազատագրական պայքարի կազմակերպումը գաղափարականից տեղափոխվեր առավել գործնական տիրույթ:

РЕЗЮМЕ

Проходящая в первой половине XVII века «Тридцатилетняя война» (1618—1648), а также Критская война (1645—1669) сформировали новую геополитическую ситуацию как на Западе, так и на Востоке. В этот период действия, инициированные народами, находящимися под властью Османской империи и Персии, были направлены на свержение ига указанных государств.

Решающей для армянской освободительной борьбы была в особенности деятельность Католикоса Акопа Четвертого Джугаеци в этом направлении, которая в основном была завуалирована миссией сглаживания религиозных и внутрицерковных проблем, сбора пожертвований для погашения долгов, однако, по сути, преследовала другую цель — подготовить армян к

⁵⁶ Տե՛ս ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՅԻ, *Օրագրութիւն, Երեւան, 1938*, էջ 118, 120. ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌԵՅԻ, *նշ. աշխ.*, էջ 135. *Նմմտ. Ա. Հովհաննեսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի...*, էջ 174—175. Հ. Միրզոբյան, *Հովհաննես Մրբուզ Զուղայեցի, Երեւան, 2001*, էջ 40:

национально-освободительной борьбе, объединить их силы, сформировать единение и согласие между различными классами армянского общества, воодушевляя всех многовековой мечтой — иметь независимое государство. В результате деятельности Католикоса Акопа Джугаеци созрел момент, чтобы спустя около двух десятилетий, после проведения соответствующих работ среди армянства и заинтересованных иностранных сил, организация армянской освободительной борьбы переместилась из идеологического в более практическое поле.

SUMMARY

“Thirty Years’ War” that took place in the first half of the 17th century (1618–1648), as well as the Cretan War (1645–1669), created a new geopolitical situation in both the West and the East. During this period, the actions of the nations under the rule of both the Ottoman Empire and Persia were aimed at breaking the yoke of the rule of these states.

The activity of Catholicos Hakob IV of Julfa in that direction was especially crucial for the Armenian liberation struggle, which was mainly shrouded in the mission of settling religious and inner-ecclesiastical issues and raising funds to pay off debts, but in fact having another intention: to prepare the Armenians for a national-liberation struggle, to unite the forces of the Armenians, to create unity among the different classes of the Armenian society by inspiring everyone with the age-old dream of having an independent state. As a result of the activities of Catholicos Hakob of Julfa, the organization of the Armenian liberation struggle moved from the ideological sphere to a more practical one after a relevant work had been carried out among the Armenians and foreign interested forces for nearly two decades.

